

**Yüzüncü Yıl Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi
Yuzuncu Yil University Journal of
Divinity Faculty**

MAKALELER

*İmam Eş'arî' ve Ehl-İ Sünnet
Mezhebine Katkısı*

Kozmolojik Kelâm Delili

*Aktarım ve Anlatı Sorunsalı
Merhalelerin Açılımı ve
Folklorik Kültürün Yazını*

*Şair Mohamed Saber
OBAİD'in Hîre Adlı Kasîdesi
Üzerine Bir Okuma*

*Mescidü'l-Aksâ ve'l Mescidü'l-
Aksâ*

*Saç Boyamanın Hükümü ve
Değerlendirilmesi*

*İslam Fıkhdına Yöneltilen
Asılsız Eleştiriler*

*İman Esasları Bağlamında
Eğitim ve Öğretimde
Vahhâbilik*

*II. Abdülhamid Döneminde
İslamcı Muhalefet ve Mehmet
Akif Ersoy*

Kur'an-ı Kerim Tarihi

ISSN: 1300-4530

2016
SAYI: 4-5

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Yuzuncu Yil University Journal of Divinity Faculty

**YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT
FAKÜLTESİ DERGİSİ
YUZUNCU YIL UNIVERSITY JOURNAL OF
DIVINITY FACULTY**

ISSN: 1300-4530

Hakemli Dergidir, Yıl:2016-Sayı:4-5
Refereed Journal, Year:2016-Issue: 4-5

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Yuzuncu Yil University Journal of Divinity Faculty

Yıl/ Year 2016 Sayı/ Issue 4-5

ISSN: 1300-4530

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Adına Sahibi/Owner

Prof. Dr. Mehmet Salih ARI (Dekan)

Editör/Editor

Mehmet Salih ARI

Editör Yrd./Co-Editors

Metin YILDIZ, Yunus KAPLAN

Sekreteryası/Secretary

Ali Eşlik, Ramazan Turgut, Recep Emin Gül

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet Salih ARI, Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR, Yrd. Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ,
Yrd. Doç. Dr. Arif GEZER, Yrd. Doç. Dr. Cemil KÜÇÜK, Yrd. Doç. Dr. Edip YILMAZ, Yrd. Doç. Dr. Ferzende İDİZ,
Yrd. Doç. Dr. Hakan HEMŞİNLİ, Yrd. Doç. Dr. Mahmut DÜNDAR, Yrd. Doç. Dr. Mehmet KESKİN,
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Halil ERZEN, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Selim ASLAN, Yrd. Doç. Dr. Ramazan ÖZMEN,
Öğr. Gör. Mehmet Emin AKASLAN, Öğr. Gör. Muhammet Nasih ECE

Danışma ve Hakem Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdulbaki GÜNEŞ (Yüzüncü Yıl Ü.), Prof. Dr. Bahattin DARTMA (Marmara Ü.),
Prof. Dr. Casim AVCI (Marmara Ü.), Prof. Dr. Cemalettin ERDEMÇİ (Siirt Ü.), Prof. Dr. Gürbüz DENİZ (Ankara Ü.),
Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN (Necmettin Erbakan Ü.), Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK (Yıldırım Beyazıt Ü.),
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK (Yüzüncü Yıl Ü.), Prof. Dr. Hayati AYDIN (Yüzüncü Yıl Ü.), Prof. Dr. Hüseyin HANSU (İstanbul Ü.),
Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Yüzüncü Yıl Ü.), Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL (Ankara Ü.),
Prof. Dr. Mehmet Ali BÜYÜKKARA (Şehir Ü.), Prof. Dr. Mehmet KUBAT (İnönü Ü.),
Prof. Dr. Mehmet ÜNAL (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Ü.), Prof. Dr. Nevzat TARTI (Yüzüncü
Yıl Ü.), Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Ömer KARA (Atatürk Ü.),
Prof. Dr. Sahip BEROJE, (Yüzüncü Yıl Ü.), Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK, (Yüzüncü Yıl Ü.),
Prof. Dr. Yakup CİVELEK (Yıldırım Beyazıt Ü.), Doç. Dr. Abdulcelil BİLGİN (Muş Alparslan Ü.),
Doç. Dr. Mithat Eser (Pamukkale Ü.), Doç. Dr. Mustafa KAYA (Atatürk Ü.),
Doç. Dr. Recep ARDOĞAN (K. Maraş Sütçü İmam Ü.), Yrd. Doç. Dr. Ahmet CEYLAN (Mardin Artuklu Ü.),
Yrd. Doç. Dr. Ali HATALMIŞ (Çukurova Ü.), Yrd. Doç. Dr. Bekir KARADAĞ (Muş Alpaslan Ü.),
Yrd. Doç. Dr. Burhaneddin KIYICI (Yüzüncü Yıl Ü.), Yrd. Doç. Dr. Eyüp AKTÜRK (Mardin Artuklu Ü.),
Yrd. Doç. Dr. Kemal KAYA (Yüzüncü Yıl Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mahsum AYTEPE (Muş Alpaslan Ü.),
Yrd. Doç. Dr. Mehmet BULĞEN (Marmara Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mehmet Selim ASLAN (Yüzüncü Yıl Ü.),
Yrd. Doç. Dr. Metin YILDIZ (Yüzüncü Yıl Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mustafa Harun KIYLIK (İğdir Ü.),
Yrd. Doç. Dr. Yunus CENGİZ (Mardin Artuklu Ü.), Yrd. Doç. Dr. Ziya POLAT (Mardin Artuklu Ü.),

Grafik Tasarım/ Graphic Design

Ramazan TURGUT

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Yuzuncu Yil University Journal of Divinity Faculty

Yıl/ Year 2016 Sayı/ Issue 4-5

ISSN: 1300-4530

Sayı Hakemleri

Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCİ, Prof. Dr. Hayati AYDIN,
Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR, Doç. Dr. Mustafa KAYA, Yrd. Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ,
Yrd. Doç. Dr. Ali HATALMIŞ, Yrd. Doç. Dr. Bekir KARADAĞ, Yrd. Doç. Dr. Burhaneddin KIYICI,
Yrd. Doç. Dr. Kemal KAYA, Yrd. Doç. Dr. Mahsum AYTEPE, Yrd. Doç. Dr. Mehmet BULĞEN,
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Selim ASLAN, Yrd. Doç. Dr. Metin YILDIZ,
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Harun KIYLIK, Yrd. Doç. Dr. Ziya POLAT

Son Okuma

Arş. Gör. Ali Haydar ÖKSÖZ, Arş. Gör. Esmâ KAYA, Arş. Gör. Faruk KAZAN, Arş. Gör. Haşim ÖZDAŞ,
Arş. Gör. Selahattin POLATOĞLU

Yazışma Adresi/Correspondence Address

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Zeve Kampüsü Tuşba/VAN

Tel: 0432 2251192 - 0432 2251417 /24964- Fax:0432 2251079

İletişim Adresi/e-mail:

yyuilahiyatdergi@gmail.com

Baskı Yılı/Printing Date:

2016

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından neşredilen YYÜİFD, yılda iki defa yayın yapan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan yazılar izin alınmadan kısmen ya da tamamen başka bir yerde yayımlanamaz. / *Journal of YYUIFD, which is published by Divinity Faculty of Yuzuncu Yil University, is a biannual and refereed journal. The all responsibility, which is originated from articles and other texts, belongs to author of them. It is not permissible to publish all texts that published by journal partially or entirely.*

İçindekiler

Editörden

Mehmet KESKİN

İMAM EŞ'ARÎ' VE EHL-İ SÜNNET MEZHEBİNE KATKISI

(al-Imam al-Ash'ari and his Contribution on Ahl as-Sunnah) _____ 1

Metin YILDIZ

KOZMOLOJİK KELÂM DELİLİ

(The Kalam Cosmological Argument) _____ 20

Mohamed Saber OBAİD

إشكالية الحكيم والقصة - انفتاح العتبات وسردنة الموروث الشعبي-

(Aktarım ve Anlatı Sorunsalı Merhalelerin Açılımı ve Folklorik Kültürün Yazını)

_____ 36

Yaser Ali MOHAMMED ALİ-Mehmet Şirin ÇIKAR

قراءة في قصيدة (حيرة) للشاعر محمد صابر عبيد

(Şair Mohamed Saber OBAİD'in Hîre Adlı Kasîdesi Üzerine Bir Okuma) _____ 51

Muhammed HAMİDULLAH

MESCİDÜ'L-AKSÂ ve'l-MESCİDÜ'L-AKSÂ

(Masjid al-Aqsâ and al-Masjid al-Aqsâ) _____ 62

Nasih Othman Hamad AMEEN

الجالب للسواد في حكم الخضاب بالسواد دراسة فقهية مقارنة

(Saç Boyamanın Hükmü ve Değerlendirilmesi) _____ 71

Vehbî Süleyman ĞAVECÎ

İSLÂM FIKHINA YÖNELTİLEN ASILSIZ ELEŞTİRİLER

(Baseless Criticism Directed at Islamic Fiqh) _____ 95

Nezir MAVİŞ

İMÂN ESASLARI BAĞLAMINDA EĞİTİM VE ÖĞRETİMDE VAHHÂBİLİK

(Wahhabism in Education and Teaching in Context of The Principles of Faith) 117

İbrahim Halil OZAN

***II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE İSLAMCI MUHALEFET VE MEHMET AKİF
ERSOY***

(Islamic Opposition in the Period of Abdulhamid II. and Mehmet Akif Ersoy) __147

Muhammed HAMİDULLAH

KUR'AN-I KERİM TARİHİ

(The History of The Holy Qur'an) _____166

YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ YAYIN VE

YAZIM İLKELERİ _____170

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE İSLAMCI MUHALEFET VE MEHMET AKİF ERSOY

İbrahim Halil OZAN*

Özet

II. Meşrutiyet dönemi İslamcılık düşüncesinin önemli isimlerinden olan Mehmet Akif Ersoy, yaşadığı dönemin siyasal ve sosyal problemleriyle ilgilenmiş ve bu konularla ilgili fikirlerini *Sirat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* dergilerinde yayınlamıştır. Daha çok şair kimliğiyle ve İstiklal Marşı yazarı olarak tanınmasına rağmen dönemin siyasal gelişmelerini de fikirleriyle etkilemeye çalışmıştır. Meşrutiyet'in ilanı için İttihat Terakki Partisi'yle işbirliği yaparak Abdülhamit'in muhalifleri arasına katılmıştır. İslamcılığı, siyasetinin önemli bir argümanı, olarak içerde ve dışarıda, yoğun bir şekilde kullanmış olan Abdülhamit'e karşı, İslamcı bir düşünür olan Mehmet Akif'in, hangi nedenlerle muhalefet ettiği, hangi konularda diğer muhaliflerden ayrıldığı incelenerek, Akif'in muhalif düşüncelerinin oluşmasında etkili olan sosyal ve siyasal etkenlere değinilecektir. Bir siyasal düşünür olarak Mehmet Akif ve onun gözünden bir II. Abdülhamit portresi çizilecektir.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, İslamcılık, Mehmet Akif Ersoy, II. Abdülhamit, Muhalefet

ISLAMIC INTERVIEW IN PERIOD OF ABDULHAMİD II AND MEHMET AKİF ERSOY

Abstract

Mehmet Akif Ersoy, whoone of themost valuable name of II. Constitutional period of Islamism thought, was concerned with the political and social problems of his time. He published his ideas about these issues on the *Sirat-ı Müstakim* and *Sebilürreşad* magazines. Despite he was known as a poet and the author of the national an them, heal so tried to influence the political progress of the term with his ideas. To proclaim constitutionalism, he cooperated with Party of Ittihat Terakki and joined the opponents of Abdul Hamid. Abdul Hamid, who used Islamism intensively inside and outside as an important argument of politics, like wise Mehmet Akif as an islamist thinker, for what reasons he opposed, which issues he was separated from other opponents will be examined. Also it will be mentioned about the social and political factors that growth his adversary thought. The portrait of political thinker Mehmet Akif and through his eyes II. Abdul Hamid will be drawn.

Key Words: II. Constitutional, Islamism, Mehmet Akif Ersoy, II. Abdulhamid, opposition

Giriş

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, çok yönlü bir çözümlenin bütün emarelerini taşıyan bir devlet durumundaydı. Siyasal ve askeri açıdan ağır kayıplara uğramış, ekonomisi dışa bağımlı, bir yarı-sömürge durumundaydı. Devleti uzun yıllar ayakta tutan geleneksel kurumlar çağın ihtiyaçlarını karşılamaktan çok uzaklaşmıştı. III. Selim döneminde başlayan batılılaşma çabaları Tanzimat Fermanı'yla sürdürülmüş ve bazı kısmi başarılar sağlamışsa da kurumsal bir değişime dönüşmemişti.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D. ibrahimhalilozan@gmail.com

1876'da tahta geçen II. Abdülhamit, "bir yandan içerde hürriyet talepleri olan muhalefeti hoşnut etmek, dışarıda ise Rusya'yla bir savaş riskini önlemek için sadrazam Mithat Paşa'nın bir anayasa hazırlama talebini kabul etti."¹. Ancak Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve ardından hazırlanan Kanun-i Esasi, İstanbul'da toplanan Tersane Konferansı'nda beklenen etkiyi yapmadı ve Balkanlar'da reform istekleri devam etti. Bir yıl sonra başlayan Osmanlı-Rus savaşı, II. Abdülhamid'e, ayak bağı olarak gördüğü, Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırma fırsatını verdi.² II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılına kadar iç ve dış kamuoyunda II. Abdülhamid'in mutlakiyetçi yönetimine karşı yoğun bir muhalefet geliyecekti. Jöntürkler'in başını çektiği bu muhalefete daha sonra toplumun çeşitli kesimlerinden de katılım oldu. "Abdülhamid döneminde mevcut statülerini koruyamayan ve giderek gücünü yitiren medrese kökenli ulema ve İslamcı aydınlar"³ da bu muhalefeti desteklediler. İslamcılar, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilurreşad*, *Beyan'ül-Hak*, *İttihad-ı İslam*, *Volkan* gibi gazete ve dergilerde ağırlıklı olarak meşrutiyet-i meşrûa, kanun-i esasi, hilafet, ittihad-ı İslam, içtihad, istibdat gibi konuların işlendiği yazılarla kamuoyu oluşturma gayreti içinde oldular.

İslamcılığı iç ve dış politikasının önemli bir enstrümanı olarak kullanan II. Abdülhamid'e karşı gelişen İttihatçı muhalefete, II. Abdülhamid'le aynı ideolojiyi savunmalarına rağmen, İslamcıların hangi gerekçelerle katıldıklarını belirlemek bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. İki bölümden oluşan makalenin birinci bölümünde II. Meşrutiyet döneminin önemli İslamcı düşünürlerinin istibdat ve Meşrutiyet bağlamında II. Abdülhamid dönemine nasıl baktığı üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde ise II. Meşrutiyet dönemi İslamcı düşünürü Mehmet Akif Ersoy'un gözünden II. Abdülhamid'in icraatı, istibdadı, meşrutiyet, halifelik, İttihad-ı İslam konularındaki eleştirileri üzerinde durulacaktır.

İslamcılık

İslamcılık hareketi, aynı kategori içerisinde değerlendirilmesine rağmen birbirinden farklı düşünce ve düzlemlerdeki fikirlerin tamamını tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Bu akımın bütün yönlerini içeren geniş bir tanımla şu şekilde

¹ Hamit Bozarslan, *Türkiye Tarihi İmparatorluktan Günümüze*, (Çev.: Işık Ergüden), İstanbul 2015, s.149.

² Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876* (Çev.: Osman Akınhay), İstanbul 2005, s.419

³ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul, 1994, s. 47. (bundan sonraki alıntılar *İslamcılar* olarak kısaltılacaktır)

yapılabilir:“19-20. yüzyılda İslam’ı bir bütün olarak ‘yeniden’ hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metodla müslümanları, İslam dünyasını batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, bütününe ihtiva eden bir hareket”⁴ olarak tarif edilmektedir.

İslamcılık hareketinin ortaya çıkışı konusunda farklı yaklaşımlar olmakla birlikte hareketin“özelliklerini daha çok 19.yüzyıl ortalarında kazanan, Hindistan’da şekillenmiş olmasına rağmen 1870’lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezinde giderek güçlenen bir ideolojik akımdır.”⁵Hareketin, Osmanlı başkentine II. Abdülhamid tarafından davet edilen Cemaleddin Efgani tarafından başlatıldığı ancak asıl etkinliğini II. Meşrutiyet sonrasında kazandığı genel kabul görmüş bir yaklaşımdır.⁶

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı devletinin siyasi ve sosyal problemlerine İslam’ı temel alan çözümler getirmeye çalışan aydınlar “İslamcı” olarak değerlendirilebilir. Bu kategori içerisinde liberal/ modernist, gelenekçi/ muhafazakâr gibi alt kategoriler olmakla birlikte aynı düşünce içerisinde yer alır. Makalemizde bu iki temel yaklaşıma örneklik teşkil edecek yazarların görüşlerine değinilecektir.

İslamcıların Gözünden İstibdat, Meşrutiyet ve II. Abdülhamid

İstibdat kavramının çerçevesi, sözlükte “keyfi idare sistemi, idarede tazyik ve baskı”⁷ olarak tanımlanır. İslam siyaset anlayışında istibdat, “yöneticinin iktidarı ehl-i hallve’l-akdin kararı olmadan ve bey’at gerçekleşmeden güçle zor kullanarak ele geçirmesi, İslam’ın öngördüğü temel yönetim ilkelerinden meşverete, nasihate yer vermemesi”⁸ şeklinde çizilir. İstibdat kavramı, II. Meşrutiyetsonrası İslamcılarının yazı faaliyetleriyle birlikte, özellikle II. Abdülhamid dönemi kastedilerek, eski haksız yönetim ve onun başında bulunan zorba idareciyi ifade etmek üzere kullanılmaya

⁴ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, İstanbul 1986, s.XV. (bundan sonraki alıntılar da *İslamcılık* olarak adlandırılacaktır)

⁵ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul 1991, s.11.

⁶ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1991, s.15; Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s.26; Kara, *İslamcılık*, s.XV. İttihad-ı İslam düşüncesinin Abdülaziz döneminde bir dış politika unsuru olarak kullanılması ve İslamcılık düşüncesinin kökenlerini Namık Kemal ve Ali Suavi gibi Yeni Osmanlılar’a dayandıran farklı bir yaklaşım için bkz: Mümtazer Türköne, *Siyasi Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1994, s.33-34.

⁷ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2002, s.454.

⁸ Kara, *İslamcılar*, s.125.

başlanmıştır. Bu yaklaşım biçimi, istibdatla birlikte müstebit kelimesinin de aynı dönemi, aynı gerekçeyle eleştirmesinde kendini gösterir.⁹

İslamcı aydınların II. Abdülhamid yönetimine karşı geliştirdikleri muhalefetin ana eksenini oluşturan iki kavram “istibdat” ve “meşrutiyet -i meşrûa”dır. İslamcıların bu kavramlara yükledikleri anlam ve getirdikleri yorumlar Abdülhamid yönetimine olan muhalefetlerine dinî bir meşrûiyet sağlamaya yöneliktir. Meşrutiyet ve onun karşıtı olarak kullanılan “istibdat” kavramlarına getirilen yorumlar, genellikle İslam kaynaklarına dayanılarak ele alınmakla birlikte, asıl olarak kendilerinden önceki Yeni Osmanlılar’ın geliştirdikleri fikirlere dayanır. İslamcıların, bu alanda Yeni Osmanlılardan devraldığı düşünsel mirasa fazlaca bir katkı yaptıkları da söylenemez. II. Abdülhamid yönetimine getirilen eleştirilerde, “ İslamcıların, Türkçü, Batıcı ya da laik kesimlerden tek farkı, bazı dinî sembolleri ve referansları daha çok kullanmalarından ibarettir.”¹⁰Bu durum İslamcıların Meşrutiyet’in ilanı noktasında, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, yüklendikleri misyona da denk düşmektedir: Dindar muhafazakâr kesimlerin Meşrutiyet’e desteğini sağlamak.

Dönemin önemli İslamcı aydınlarının istibdat ve meşrutiyeti nasıl tanımladıklarına kısaca göz attığımızda Mehmet Akif ve içinde bulunduğu İslamcı düşünürlerin, II. Abdülhamid’e muhalefet etme gerekçelerini anlamamız kolaylaşacaktır. Sonraki dönem bazı Müslüman-muhafazakâr kesimlerde “ulu hakan”, “cennet mekân”, “evliyaullah” gibi aşırı yüceltmelerle anılan bir padişahın, yaşadığı dönemde neden bu kadar olumsuz bir figür olarak öne çıktığı sorusunun da cevabı verilmiş olacaktır.

Meşrutiyet döneminde aktif rol alan Said Nursi, II. Abdülhamid’in istibdâdına karşı Meşrutiyetin ilanı için çalışan muhalifler arasında yer almıştır. Said Nursi istibdâdı; “tahakküm, muamele-i keyfiye, kuvvete istinat ile cebir, rey-i vahid, zulmün temeli, insaniyetin mahisi, sefalet derelerinin esfel-i safilinine insanı tekerlendiren (yuvarlandırın) ve âlem-i İslamiyet’i zillet ve sefalete düşürttüren ve ağraz ve husumeti uyandıran ve İslamiyet’i zehirlendiren”¹¹ bir anlayış olarak görür. İstibdadı çok geniş bir anlamda kullanan Said Nursi, İslam dünyasındaki her türlü ihtilafı, zulmü, keyfi idareyi, zorbalığı, İslam âleminin içinde bulunduğu yoksulluğu ve sefaleti de

⁹ Kara, *İslamcılar*, s.125-126.

¹⁰ Kara, *İslamcılar*, s.107.

¹¹ Said Nursi, *Münazarat*, İstanbul 2012, s.82-83.

istibdat yönetimine bağlar. İskilipli Atıf Efendi; İslam siyaset anlayışının önemli kavramı olan istişareye vurgu yaptıktan sonra, istibdâdın tek kişinin iradesine dayandığını ve toplumda zulüm, yoksulluk, zillet, tembellik, cehalet ve ülkenin mahvına yol açacağını söyler. Filibeli Ahmed Hilmi, istibdâdı Emeviler'den başlayarak bütün bir İslam tarihini içine alan bir yönetim anlayışı olduğunu ve bu anlayışın Meşrutiyet in ilanıyla son bulduğunu belirtir. İslam âleminin başına gelen felaketlerin yegâne sebebi olarak İstibdadı gören"¹²Şeyhülislam Musa Kazım, Meşrutiyet in ülkeyi mutlak bir yıkımdan kurtardığını, "zalim ve müstebit hükümeti yıkarak sadr-ı İslam'daki meşveret ve Meşrutiyete dayanan bir hükümet kurmaya muvaffak"¹³olduğunu belirtir.

Yukarıdaki görüşlerin ortak paydası, İslamiyet'in devlet yönetimine getirdiği temel esaslardan olan meşveret ve şuranın terk edildiği ve kişilerin keyfi idaresine dayanan bir istibdat yönetiminin kurulduğudur. Emeviler'den başlayarak günümüze kadar gelen bütün bir İslam tarihinin aynı kategori içerisinde, *istibdat, hükümet-i mutlaka, idare-i mutlaka* olarak değerlendirilmesi İslamcılarının böyle bir anlayışa dayanan bu rejimi kolaylıkla reddetmelerinin "meşrû" gerekçesi sayılmaktaydı. Bütün bir İslam tarihinin yeniden yorumlanarak günün ihtiyaçlarına uygun çözümler için kullanışlı hale getirilmesi, İslamcılarının batılılaşma ile gelen Avrupalı kurum ve düşüncelerin önündeki dinî ve geleneksel engelleri ortadan kaldırmalarını sağlayacaktı. Bu sayede "hakiki İslam"a zaten uygun olan yeni bir sosyal-siyasal sistemin kurulması da kolaylaşacaktı. Hulefa-i Raşidin'den sonraki bütün bir tarihi tecrübenin *istibdat* olarak görülmesi ve reddedilmesi İslamcılarını, geleneksel kurumların bağlayıcılığından kurtararak yeni fikirlerin kabulü için daha uygun bir düşünsel zemine kavuşturacaktır.

Meşrutiyet döneminde aktif olarak dönemin siyasi olaylarına katılan Said-i Nursi'nin Meşrutiyet le ilgili ifadelerinde açık olarak görebildiğimiz en önemli husus Meşrutiyet in İslam'ın vazettiği ideal yönetime geçişi sağlayacak bir aşama olarak görüldüğüdür. Bundan dolayı da Meşrutiyet i; "Âlem-i İslâmiyet'in istikbâlde Firdevs-i terakkisinin birinci kapısı" olarak görür.¹⁴"Bizim maksadımız Meşrutiyet i *şariat kuvvetiyle* muhafaza ve kökleştirmektir," derken de Meşrutiyet in tek başına İslami bir yönetim anlayışıyla örtüşmediğini, ancak şariatla desteklenirse bunun "meşrû"

¹² Kara, *İslamcılık*, s.67.

¹³ Kara, *İslamcılar*, s.128-129.

¹⁴ Kara, *İslamcılar*, s.101.

olabileceğini ifade eder.¹⁵ Yine başka bir yerde Meşrutiyet“adalet ve meşveret ve kanunda inhisâr-ı kuvvetten ibarettir,” der.¹⁶ Said Nursi, Meşrutiyet’in İslamiyet açısından meşrûluğu konusunda bazı kaygılar taşır, ancak bu kaygıların şeriata dayalı bir Meşrutiyet legiderilebileceğini düşünür. İslamcılar tarafından çok sık olarak kullanılan “meşrutiyet i meşrûa” vurgusu hem bir temenniye, hem de bir kaygıyı belirtir. “İla-yı şevket-i İslâmiye ve i’lay-ı kelimetullahın vasıtası olan meşrûta-i meşrûayı şeriat dairesinde idamesine çalışıyorum, Meşrutiyet’te hâkimiyet millettir. Meşrutiyet’in devamı ve ruhu ve nokta-i istinadı ve mürşidi, şeriat ve milliyetimiz olan İslamiyet’tir.”¹⁷

Benzer kaygıları Elmalılı Hamdi Efendi’de görebiliriz;“Şüphesizdir ki Kanun-i Esasi kisve-i şer’iyeye bürünmese idi, ne bu ihtirama nail, ne bu i’tisama mahal olurdu.”¹⁸Elmalı Hamdi, şeriata dayanmayan bir Meşrutiyet in halk tarafından benimsenmeyeceği ve uzun ömürlü olamayacağına inanır. Müslümanların ise kisve-i islâmiyede görmeyecekleri hiçbir kanuna mutava’at etmeyecekleri ve edebilmeleri için sarf edilecek zamanların, emeklerin yine ‘akim kalmak ihtimali bulunduğu ifade eder.”¹⁹Başka bir yerde bu kaygıların artık yersiz olduğu, Meşrutiyetve meşvereti istememenin, İslamiyet ve insanıyeti istememekle eş anlamlı olduğunu öne sürerek Meşrutiyet e muhalif olmanın dinî ve insani bir gerekçesinin olmadığını ifade eder.²⁰

İttihat Terakki’nin yönetici kadrosu, genellikle dindar halk tabanıyla doğrudan temasını ilmiye sınıfına mensup aydınlar vasıtasıyla sağladı. İstanbul’un büyük camilerinde halka hitap eden İslamcı aydınlar, Meşrutiyet’in kitlelere anlatılmasında ve benimsetilmesinde önemli bir rol üstlenirdi. Dinî sembollerin ve referansların kullanılması, ulema ve medreseli dindar kesimin Meşrutiyet ve İttihatçılara duyduğu güvensizliği bertaraf ederek Meşrutiyet’e sahip çıkmaları amaçlanırdı. Meşrutiyet’i savunurken kullandıkları kavramlar, batılı demokrasi geleneği içerisinde ortaya çıkan kurumlara karşılık gelen ve İslam geleneğine dayanan kavramlardı. “Demokrasi yerine

¹⁵ Said Nursi, *Münazarat*, s.568.

¹⁶ Said Nursi, *Münazarat*, s.531.

¹⁷ Said Nursi, *Münazarat*, s.563-564.

¹⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi, “Makale-i Mühimme”, *Beyanü’l Hak*, S. 18, 9 Muharrem 1327(31 Ocak 1909), s.399.

¹⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi,” y. a.g.m.,s. 400.

²⁰ Kara, *İslamcılık*, s. 112.

“meşveret”; parlamento yerine “şura”; modern kamuoyu yerine “ehl-i hall ü akd”²¹ gibi kavramları kullanarak Meşrutiyet’in dinî dayanaklarını güçlendirme ve dindar kesimlerin tepkisini engelleme amacıyla oldular. İslamcıların Meşrutiyet’e bakışını Osmanlı modernleşme tarihi bağlamında değerlendiren İsmail Kara, İslamcıların Meşrutiyet’i sahiplenmelerini geçmiş tecrübeler ışığında değerlendirerek şu tespitte bulunur:

“Osmanlı modernleşme tarihi, ilmiye sınıfı başta olmak üzere dinî endişeleri önde olanlar açısından önemli tecrübeler kazandırmıştı. Her ıslahat girişimi dinî ve geleneksel kurumları daha da zayıflatıyor, etkin noktalardan uzaklaştırıyor, itibarsız hale getiriyordu. Şeyhülislamlık, medreseler, tekkeler, ilmiye sınıfı, bütün bu kurumlarla bağlantılı olarak dinî düşünce ve geleneksel zihniyet yaralar almıştı. İslamcıların “Meşrutiyet -i Meşrûa” vurgularının arkasında Meşrûti yönetimin bu yaraları azdirmasına, dolayısıyla kendilerinin ve düşünce dünyalarının daha gerilere itilmesine fırsat vermeme arzusu ve cehdi görülmektedir.”²²

Meşrutiyet’le ilgili ulema ve medreseli tepkisini giderme konusunda İslamcılar çok önemli rolleryüklediler. Modernleşme süreçlerinde hep dışarıda bırakılan ulema kesimi, Meşrutiyet sayesinde yeni sistemde daha aktif olarak, toplumsal ve siyasal roller üstlenmeye çalıştı. Abdülhamid’in saltanatı boyunca medreseli ulemaya olan güvensizliği, medreselerin gelişmesine yönelik herhangi bir faaliyet içinde olmaması, ulemanın toplumsal konumunu zayıflatmıştı. Bu durum İslamcıları yeni sürece daha aktif olarak katılmaya zorlarken aynı zamanda padişaha olan tepkiselliğinin de önemli bir gerekçesi durumundaydı. İttihat Terakki, “kamuoyu oluşturma, Meşrutiyet i anlatma, benimsetme ve siyasi nüfuz sağlama, katılımı gerçekleştirme hedefleri ile birlikte muhalefeti kırma veya zayıflatma niyetiyle ulemanın, talebe-i ulûmun, vaizlerin halk üzerindeki nüfuzundan yararlanmaya çalıştılar.”²³

Bazı İslamcılar, İttihat Terakki’nin kulüplerinde dersler ve konferanslar vererek, İstanbul’un büyük camilerinde halka hitap ederek, dindar halk kitlelerindeki muhalefetin kırılmasına önemli ölçüde katkı sağladılar. Said Nursi bu konuda çok aktif rol oynayarak İttihat Terakki yönetimiyle yakın ilişki içerisinde oldu. Dâhiliye

²¹ Mümtaz’er Türköne, *Siyasi Bir İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1994, s.102. (Bundan sonraki alıntılarda *İslamcılığın Doğuşu* olarak kısaltılacaktır.)

²² Kara, *İslamcılar*, s.112.

²³ Kara, *İslamcılar*, s.114.

Nezâreti'nin desteğiyle Kürt aşiretlerine telgraflar göndererek Meşrutiyet i desteklemelerini istedi. Hatta kendisi Kürt illerine bir gezi yaparak bizzat aşiret liderleriyle, medreselerdeki öğrenci ve hocalarla görüşerek Meşrutiyetle ilgili sorularını cevaplandırarak, bu konudaki kaygılarını gidermeye çalıştı.²⁴

İslamcıların, Meşrutiyet döneminde yüklendikleri esas misyon, meşrûti idarenin İslam'a aykırı olduğunu, öne süren dindar kesimi susturmak, etkisiz kılmak ve muhafazakâr büyük kalabalıkları yeni siyasi sisteme kazandırmaktı. “Dinî toplumun bütün dokularına işlediği”²⁵ Osmanlı toplumunda dinî sembol ve kavramları kullanarak muhalif çevreleri etkileme görevini İslamcılar yüklenmişlerdir. İslamcılar dinî muhalefet çevrelerine karşı sert ifadeler kullanmaya sevk eden bu hedeflerin gerçekleşmesi, İslamcıların yeni sistem içinde var olup olmayacaklarını doğrudan belirleyecekti. Meşrutiyetkarşıtlarının muhalefetini kırmanın en kolay yolu da Meşrutiyet i mümkün merteye dinî kaynaklara dayandırarak savunmak ve bu kesimin gözünde meşrûlaştırmaktı. Hürriyet ve İtilâf'ın önde gelen isimlerinden Mustafa Sabri Efendi'nin meclisteki konuşması bu kaygıyı çok iyi ifade etmektedir; “Elhasıl efendiler! Memleket şeriatla Meşrutiyet beynini tevfiğ etmiştir ve bu mesele hallolup bitmiştir. Bundan sonra şeriatla Meşrutiyet arasında bir mübâyenet, bir tezat sokarak milletin Meşrutiyetine de şeriatına da rica ederim şüphe îras etmeyiniz.”²⁶

Mehmed Akif ve II. Abdülhamid

Toplumsal bir varlık olarak insanı, yaşadığı sosyal ve siyasal ortamdan bağımsız olarak anlama imkânı yoktur. Her birey yaşadığı zaman diliminin sosyal-siyasal fikirlerinden bir ölçüde etkilenerek fikirlerini inşa eder. Bu sosyolojik gerçek, bir fikir adamı söz konusu olduğunda çok daha belirgin olarak görülür. Tanzimat'la başlayan batılılaşma ve Osmanlı'yı yeniden kurtarma çabaları, beraberinde çeşitli fikir akımlarının gelişmesi ve tartışılması demektir. Mehmet Akif'te de bu dönemin fikir hareketlerinin ve tartışmalarının izlerini görürüz. Akif'in, küçük yaşlarda babasından Abdülhamid aleyhinde bazı telkinler almış olduğunu *Asım*'da geçen bir diyaloga dayanarak söyleyebiliriz. Bu şiirde babasının padişahı sevmemesine rağmen sövmemesini, dil uzatmamasını padişahın halife sıfatına duydukları saygıya bağlanmaktadır. Akif, bu şiirde babasını kastederek:

²⁴ Mary Weld, *Bediüzzaman Said Nursi Entelektüel Biyografisi*, İstanbul 2011, s.98

²⁵ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, s.78.

²⁶ Kara, *İslamcılar*, s.112.

“-Evet, oğlum, Hoca sevmezdi, bilirdim,

Saray’ı; Ama sövmezdi de hoşlanmadığından dolayı.

Vardı bir duygusu besbelli ki...

-Bilmem, varmış... Padişah dendi mi, çokluk dil uzatmazlarmış!”²⁷

Mehmet Akif’in çocukluğu, gençliği ve yetişkinlik dönemleri II. Abdülhamid’in saltanat yıllarına denk gelir. Bu durum Akif’e II. Abdülhamid’in yönetimini daha geniş bir çerçevede görme ve değerlendirme fırsatı vermiştir. Akif, Tanzimat ve Meşrutiyet’in getirdiği modern eğitim kurumlarında, batıyı tanıyan, yabancı dil bilen bir eğitimci kuşağın etkisinde eğitimini tamamladı. Akif’in çok erken bir yaşta, ortaokul öğrencisi iken Meşrutiyet yanlısı fikirlerle tanıştığı, istibdat aleyhindeki fikirlerinin de bu telkinlerden kaynaklandığı söylenebilir. İstibdat rejimine karşı fikirleri edindiği ilk kişi Fatih Merkez Rüşdiyesi’nde Türkçe dersleri veren Hoca Kadri Efendi’dir.²⁸ “Akif’teki Abdülhamid’e yönelik menfi tavrın oluşmasında bu kişinin çok etkili olduğunu özellikle ifade etmek gerekir.”²⁹ Özellikle genç yaştaki Akif’in dış telkin ve yönlendirmelere müsait bir yaşta olması da bu etkiyi anlaşılır kılmaktadır. Akif’in Fatih Rüşdiyesi’nde Türkçe hocası olan Hoca Kadri Efendi dönemin Jöntürk hareketi içerisinde aktif bir fikir ve eylem adamı olarak öne çıkmış, Abdülhamid karşıtı fikirlerinden dolayı sürgün edilmiş birisiydi. Hoca Kadri Efendi’nin Abdülhamid yönetimine karşı muhalif tutumu ve hürriyetçi fikirleri, genç yaştaki Akif’in düşünce dünyasında önemli izler bırakacaktır. Arapça, Farsça ve Fransızca

²⁷ Mehmet Akif Ersoy, “Asım”, *Safahat*, (Haz.:M.ErtuğrulDüzdağ), İstanbul 2011,s.360 (*Safahat*’tan yapılan alıntılar da bu baskı esas alınmıştır)

²⁸ Hoca Kadri Efendi (1860-1918):”Aslen Bosnalı olup 1879’da İstanbul’a gelerek burada eğitimini tamamladıktan sonra çeşitli okullarda hocalık yaptı. Abdülhamid’in istibdat’ından kaçarak Mısır’a gitti. Mısır’da Jöntürkler’le beraber “Terakki” adında bir gazete çıkardı. Yazdığı yazılar ve verdiği derslerle Hidiv’in dikkatini çekti. Hidiv’in çocuklarının eğitimiyle görevlendirildi. Kahire’de kaldığı beş yılın ardından Paris’e giderek İttihatçıların faaliyetlerine katıldı. Abdülhamid yönetimine şiddetli muhalefet eden yazılar yazdı. *Zulüm ve Adil* adlı kitabında Abdülhamid’in meşru olmayan hükümdar ve halife olduğunu, cihadın aslında Hristiyanlara değil zalim hükümdara karşı açılması gerektiğini dile getiren ve bunun Müslümanlar üzerindeki en büyük dini vazife olduğunu söyleyen sert bir muhalif tutum takındı. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihatçıların va’ettikleri hürriyet ve kardeşlik söyleminden uzaklaşmaları üzerine bu sefer eleştirilerini İttihatçılara yöneltti ve İstanbul’a dönmedi. 1918’de Paris’te öldü.” Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1994, 219-220), Hoca Kadri Efendi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.:Ali Birinci, “Mehmed Akif’in Tahsil Hayatından Bir İsim: Hoca Mehmet Kadri Nasih Efendi”, *Mehmed Akif Dönemi ve Çevresi*, Türkiye Yazarlar Birliği ve İlim Yayma Cemiyeti Ankara Şubesi Tarafından Düzenlenen Sempozyum Bildirileri, Ankara 2008, 18-25; Hoca Kadri Efendi’nin fikirleriyle Atatürk’ün Cumhuriyet dönemi inkılapları arasında ilginç benzerlikler bulmaya çalışan bir çalışma için bkz. Cahit Tanyol, *Hoca Kadri Efendi’nin Parlamentosu*, İstanbul 2003, s. 48-91.

²⁹ Mithat Cemal Kuntay, *Mehmed Akif*, İstanbul 1939,82; M. Orhan Okay, *Mehmed Akif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Ankara 1998,s. 17,

bilmesi³⁰ Akif'in dile yönelmesinde önemli rol oynamış olmalıdır. Akif, Hoca Kadri Efendi'nin üzerinde bıraktığı etkiyi şöyle ifade eder: “İlmen ve ahlaken çok yüksek bir zat. Aslen Hersekli'dir. İngiliz Kerim Efendi'den, Hoca Tahsin Efendi'den okumuş. Arapçası, Acemcesi çok kuvvetli. Fransızca'da öğrenmişti. Paris'te ilerletmiştir. Bu zat lisan itibariyle üzerimde çok müessir oldu. O kadar yüksek bir adamın alelade bir nasihatı bile tesir yapar.”³¹

Akif'in Meşrutiyetçi fikirlerinin oluşmasında Halkalı Baytar Mektebi'nde aldığı eğitimin de çok etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu okulda özellikle Avrupa'da eğitim görmüş, hürriyetçi fikirler taşıyan çoğu doktor olan hocaların verdiği derslerin, Akif'i etkilediği açıktır. Okulu birincilikle bitirmiş, başarılı bir öğrencilik hayatı geçirmiş olması da okuldaki eğitimden çokça yararlanmış olduğuna dair kanaatleri pekiştirir.

II. Meşrutiyet dönemi İslamcılarında görülen II. Abdülhamid aleyhtarlığını Akif'te de görmekteyiz. Aktif de, “İslam yönetim geleneğine dayanan danışma ve hürriyete dayalı bir Meşrutiyettaraftarı olarak II. Abdülhamid'in baskıcı yönetiminin aleyhinde bulunmuştur.”³² Ancak Akif'teki bu karşıtlığı dönemin bir alışkanlığı olarak görmemek gerekir. Akif'in Meşrutiyet ten sonra yazdığı bazı şiirlerinde görülen Abdülhamid aleyhindeki sözlerini, devre yaygın, sâri bir hastalık yahut moda olan diğer Abdülhamid hicivleri ve hakaretleriyle karıştırmamalıdır. Hal'edilmiş padişah hakkında, bilhassa 1909'dan sonra, sert, ölçsüz ve haksız tenkitlerde, iftiralarda bulunan pek çok şairin, bu tarihten önce II. Abdülhamid'in şahsı için aynı ölçsüzlükle yüzüsu döken methiyeleri, kasideleri bilinmektedir.³³ “Mehmet Akif'in *Safahat*'tan

³⁰ İngilizce ve Rusçayı da Fransa'da kaldığı yıllarda öğrendiğine dair bkz: Abdülharrar Tahir, *Ma'lumul'lam*, Mısır, 1908, arka kapak yazısından aktaran; Ali Birinci, a.g.m., 19.

³¹ Yahya Kemal, Paris'te iken tanıştığı Hoca Kadri Efendi hakkında şu tespitleri aktarır: “Asabi, huysuz, su ve hamam görmez, gayet pis, fikirleri karışık, fakat emsali nadir görülür derecede faziletkâr bir insandı. Mevkie paraya istiğnası mutlaktı. Tab'an muhalif doğmuştu. Yaşadığı müddetçe her hükümete var kuvvetiyle muhalefet etti” Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul 2015, s.182-183.

³² Okay, M. Orhan- M. Ertuğrul Düzdağ, “Mehmed Akif Ersoy”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 436.

³³ Abdülhamid'in 31 Mart Olayı ile tahttan indirilmesinden sonra, aleyhinde yazılan şiirler devasa bir antoloji tutacak büyüklüktedir. Bu eserlerin önemli bir bölümü siyasal iktidara muhalefet etmekten ziyade, yeni iktidar olan İttihat Terakki'ye yakın durmak amacıyla yazılmıştır. Ancak çok önemli olanlarına şu örnekleri verebiliriz: RecâizâdeMahmud Ekrem “Nefrin”, Abdülhak Hamit Tarhan “Hürriyet Neşidesi” ve “İkinci Hürriyet Neşidesi”, Ali Ekrem Bolayır “Kasîde-i Askeriye”, “Kırmızı Fesler”, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetine”, Tevfik Fikret “Rücu”, “Doğan Güneşe”, Faik Ali Ozansoy “Ey Bu Âlemde En Büyük Mazlum”, Celal Sahir Erozan “Kardeş Sesi”, Ömer Seyfettin “Hedm-i İstibdat” ve “Müekkel-i Hürriyete”, Ahmet Haşim “Evim” başlıklı şiirlerini II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine yazmışlardır. Bu şiirlerde Abdülhamid yerilirken İttihat Terakkîciler tarafından coşkuya karşılanmıştır. Alaattin Karaca, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Sanat/Edebiyat ve Siyasal İktidar”, *Hece Hayat Edebiyat Siyaset*, (Özel Sayı:8), Sayı:(90/91/92), Ankara 2004, s.200.

önce yazdığı, neşredilmiş veya yakınları elinde kalmış şiirlerinden bildiklerimiz arasında devrin padişahını öven bir kaside, bir manzume, hatta tek bir mısra bile mevcut olmadığı”³⁴ gibi daha sonra yazdıklarında da iktidarı öven sözlerine pek rastlamayız. Bu durumu Akif’in iktidara ve yöneticilere karşı mesafeli duruşuna bağlamak mümkündür.

Ancak Akif, Abdülhamid ve istibdat aleyhinde yazdığı şiirlerini daha sonraki dönemde de kitaplarına almaya devam ederek bu konuda kararlı bir muhalif tutum takınmıştır. Akif, günü birlik siyasetle pek ilgilenmediği için, her iktidar değişiminde fikirlerini değiştirmeden “hak adına konuşmuş; herhangi bir ırk, parti, cereyan veya şahsın tarafını tutarak kalem oynatmamıştır.”³⁵ Bu özelliğinden dolayı siyasal olayların akışına göre kendine yön aramamış, her zaman inandığı doğrularla siyasete bakmaya çalışarak idealist bir ahlaki duruş sergilemiştir.

Akif, istibdâdı, iktidarın aczi olarak görür ve insan haysiyetine uymadığından karşı çıkar. Bunu hem Abdülhamid, hem de daha sonra gelen İttihat Terakki’nin muhalefete karşı yürüttüğü baskı politikasına karşı söylemiştir. *Sebilürreşâd*’daki bir yazısında bunu açık olarak ifade eder: “Hiddetler, şiddetler, tazyikler, cebirler hep aczin meşimesinden düşen bir sürü eksik mahlûklardır ki beşeriyet muztar kalmadıkça bunları agûş-i kabulüne alamaz; alsa da mümkün değil sevemez.”³⁶ Görüldüğü gibi Akif istibdatı belirli bir döneme ait bir olgu olmaktan ziyade bir anlayış olarak insan haysiyetine ve İslam anlayışına uygun bulmadığı için karşı çıkmıştır. Bu yönüyle dönemin bazı İslamcılarından farklı düşündüğü açıktır.

Mehmet Akif ’in hayatına baktığımızda bu muhalif kişiliğini her dönem koruduğunu, siyasi parti ve düşüncelerle çok sınırlı bir ilişkisi olduğunu görürüz. Her dönemde iktidara muhalif olması onun en belirgin özelliği olarak öne çıkar.³⁷ II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki ve Cumhuriyet dönemlerinde genel olarak muhalif bir çizgide yer aldığını görebiliriz. Muhalif düşüncelerini çeşitli şekillerde ortaya koyan Akif’in muhtemelen Abdülhamid ve İttihat Terakki’ye olan muhalefetini şiirlerine ve düz yazılarına yansıtmıştır.

³⁴ M. Orhan Okay, *Mehmed Akif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Ankara 1998, s.16-17.

³⁵ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Üzerine Araştırmalar II*, İstanbul 2014, s.122.

³⁶ Eşref Edip, *Mehmed Akif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, (Haz.: Fahrettin Gün), İstanbul 2010, s.297.

³⁷ Fatma Bostan Ünsal, “Mehmet Akif Ersoy”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık*, İstanbul 2005, VI, s. 83.

Abdülhamid döneminde evi basılarak kısa bir süre tutuklu kaldığı için “İstibdat” şiirini yakın arkadaşı Cemal Kuntay’a ithaf eder. Bu dönemdeki hayatının en önemli tanığı olan Cemal Kuntay, Akif’teki Abdülhamid husumetiyle ilgili önemli anekdotlar aktarmıştır; “Akif, üç padişahın Reşad’a kızıyor, Hamid’den iğreniyor, Vahdeddin’e hem kızıyor, hem de iğreniyor.”³⁸ Abdülhamid’e duyduğu öfke ve nefreti o kadar ileri düzeydedir ki, 1908’de Meşrutiyet’in ilanından sonra Meclis-i Mebusân’ın açılış törenine Cemal Kuntay’la giden Akif, Abdülhamid’le ilk kez yüz yüze geldiğinde, fenalaştığını söyleyerek oradan kaçır ve halkın otuz üç yıldır bu padişahı alkışlamasından yakınır. Abdülhamid döneminin devlet adamları ve ulemasına da tepki göstererek, Abdülhamid’e “Müslümanlığın altıncı şartı gibi tapan şeyhülislam kapısındaki hocalardan” nefret eder. Abdülhamid’in mebuslara Yıldız Köşkü’nde verdiği ziyafette bazı mebusların padişahın elini öpmesine öfkelenir”.³⁹

Babasının talebesi ve yakın arkadaşı olan Boşnak Ali Şevki Efendi’ye ithaf ettiği Birinci “*Safahat*’ta yer alan “Köse İmam”, şiirinde, hürriyetle beraber toplumda meydana gelen ahlaki yozlaşmayı anlatır. “Köse İmam”da Abdülhamid aleyhindeki bir beyitte padişahın şeriat üzerinden otuz üç yıl boyunca halkı nasıl korkuyla yönettiğine değinir:

“Gölgesinden bile korkup bağırır bir ödle,
Otuz üç yıl bizi korkuttu Şeriat’ diyerek”⁴⁰

Akif’de diğer İslamcılar gibi Abdülhamid’i her türlü gelişmenin önündeki yegâne engel olarak görür. Abdülhamid giderse bir anda her şey düzelecekmiş beklentisi içerisinde. Meşrutiyet’in ilanından üç gün önce Mithat Cemal’e “başımızdan Abdülhamid kalksa, edebiyatta kim bilir ne adamlar çıkacak,” diyecek kadar Abdülhamid aleyhtarlığını uç noktalara taşımıştır.⁴¹ Sadece Abdülhamid’e kafa tuttuğu için Tunuslu Hayreddin Paşa’yı sever.⁴²

Abdülhamid; isim olarak üçü de *Asım*’da olmak üzere, *Safahat*’ta üç defa geçer. Ancak “İstibdat”, “Hürriyet”, “Acem Şahı” şiirlerinde de isim vermeden Abdülhamid yönetiminin istibdatı eleştirilir. “İstibdat” şiiri Meşrutiyet’in ilanından sonra yazılmış ve hürriyete övgüler yağdırırken istibdat dönemi ise ağır bir şekilde eleştirilir. Dönemin

³⁸ Kuntay, *Mehmed Akif*, s.241

³⁹ Kuntay, *Mehmed Akif*, s.243.

⁴⁰ Ersoy, “Safahat”, *Safahat*, s.114.

⁴¹ Kuntay, *Mehmed Akif*, s.73.

⁴² Kuntay, *Mehmed Akif*, s.240.

padişahı Abdülhamid’de bu eleştirilerden nasibini alır. Abdülhamid hakkında “zıll-i mevhum”, “kâbus-i huni”, “mel’ûn” gibi oldukça sert ifadeler kullanır. Abdülhamid’in saltanatına destek olan dönemin devlet adamları da eleştirilerek “hayali bir gölgeye destek olan yeteneksizler” olarak kötü idareden sorumlu tutulur. Masum insanlar öldürülürken insanların kayıtsız kalmasından yakınıdır. Birkaç çadırdan kurdukları devletle dünyayı titreten bir halkın torunlarının düştüğü zillete isyan eder:

“Mefâhir bekleyen abadan evladı hacil ettin;
Ne âli kavm idik; hayfa ki sen geldin sefil ettin;
Bütün ümmîd-i istikbali artık müstahîl ettin;
Rezil olduk... Sen ey kâbus-i huni, sen rezil ettin!
Hamiyyetgamz eden bir pak alın her kimde gördünse,
‘Bu bir canı!’ dedin sürdün, ya mahkûm eyledin hapse.”⁴³

Asım’da Abdülhamid’e yönelik ifadeleri oldukça sertleşir:

“Hele Fir’avn’ın elinden yakamız kurtuldu;
Hele mahvolmadan evvel sizi millet buldu.
Ah efendim, o herif yok mu, kızıl kâfirdi”⁴⁴

“İstibdat” ve “Hürriyet” şiirleri, hürriyeti memnuniyetle karşılamamanın mahsulü olan ve dönemin heyecanını yansıtan manzumelerdir. “Tevhid yahut Feryâd”, “Acem Şahı”, “Kocakarı ile Ömer” şiirlerinde müstebit idarecilere isyan eder.⁴⁵ Bu şiirlerin tamamında Abdülhamid’in müstebitliğinin yanı sıra, Meşrutiyet’in ilanı ile yönetimde etkili olmaya başlayan İttihat Terakki’nin devlet yönetim tecrübesinin olmamasından doğan karmaşa ve beceriksizlik eleştirilmekte, İmparatorluğun giderek dağılmasına seyirci kalınmasına tepki gösterilmektedir. *Safahat*’ın ikinci kitabında Abdülhamid ve dönemin bürokrasisi ve ilmiye sınıfı şu şekilde eleştirilmekte:

“Sıgımiyor en büyük endâzeye işler artık;
Saltanat namına din namına bin maskaralık...
Ne felaket, ne rezaletti o devrin hali!
Başta bir kukla, bütün milletin istikbali,

⁴³ Ersoy, “Safahat”, *Safahat*, s.73-74.

⁴⁴ Ersoy, “Asım”, *Safahat*, s.382-383.

⁴⁵ M. Orhan Okay, *Mehmed Akif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Ankara 1998, s.21-22.

İki üç kuklacının keyfine mahkûm olmuş:

Bir siyaset ki didiklerdi, eminim, Karakuş”⁴⁶

“Acem Şahı”, şiirinde İran’da hükümdar olan ve diktatörlük yapan İran Şahı Muhammed Ali Şah⁴⁷ kastedilmekte, ancak kinaye yoluyla II. Abdülhamid döneminin istibdâtı eleştirilmektedir. Adalet isteyen insanlara hain damgası vurarak onları susturmaya, mazlumların ahını duymayan zalim yöneticilerin memleketi harap etmek pahasına keyif içinde yaşamalarına, İslam’ın birleştirici bayrağı hürriyet iken ülkenin istibdatla yönetilmesine şu mısralarla isyan eder:

“Bu istibdâta artık bir nihayet ver ki: İstikbâl

Karanlık derler amma işte pek meydanda: İzmihlâl!”⁴⁸

“İstibdad”, Meşrutiyet’in ilanından sonra yazılmış, Meşrutiyet’in coşkusunu taşıyan bir şiirdir. Meşrutiyet’i sevinçle karşılayan ancak istibdâdı da “mülevves devr-i istibdât”, yani kirli bir baskı dönemi olarak değerlendirir. Akif, birkaç çadırdan dünyaya hükmeden bir devlet kuran ecdadımızın mezarlardan haykırarak bunca yıllık istibdat yönetimine neden feryat ederek karşı çıkmadığımızı sorar. İstibdadın insanlara sürekli ümitsizlik ve korku telkin ederek insanların cesaretini kırdığından yakınarak Meşrutiyet’i sevinçle selamlar:

“Düşürdün milletin en kahraman evladını ye’se...

Ne mel’ûnsun ki rahmetler okuttun ruh-i İblis’e!

Gel ey nâzende hürriyet ki canlar ferş-i râhındır.

Emindir ki mevki’in: En pâk vicdanlar penâhındır”⁴⁹

İstibdat dönemini eleştiren “Hürriyet” şiiri, “Acem Şahı” ve “İstibdad” şiirlerinden sonra yazılmıştır. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra yazılan bu şiirde Meşrutiyet’in coşkusu, halkta yarattığı sevinç anlatılır. İnsanlar sevinç ve coşku içerisinde hürriyet ve vatan şarkıları söyleyerek Meşrutiyet’i kutlamaktadırlar. “Devr-i

⁴⁶ Ersoy, “Süleymaniye Kürsüsünde”, *Safahat*, 145-146.

⁴⁷ Muhammed Ali Şah (1872-1925): Kaçar hanedanından Muzaffereddin Şah’ın oğluydu. 1907-1909 arasında İran’ı baskı rejimiyle yönetmeye çalıştı. Kamuoyunun baskısı sonucunda Ulusal Danışma Meclisi’nin daha önce kabul ettiği anayasayı onaylamak zorunda kaldı. 1908’de meclisi kapatarak binasını top ateşine tutunca çok sayıda milletvekilinin ölümüne sebep oldu. Bu olay üzerine eyaletlerde başlayan isyanlar zamanla iç savaşa dönüşünce Muhammed Ali Şah Rusya’ya sığınmak zorunda kaldı. *Ana Britannica* İstanbul 2004, XVI, s. 292.

⁴⁸ Ersoy, “Safahat”, *Safahat*, 72.

⁴⁹ Ersoy, “Safahat”, *Safahat*, 174.

melâl” olarak adlandırılan mazinin geride kaldığı artık yepyeni bir dönemin başlayacağı umudu vardır:

“Geçti mazi denen o devr-i melâl,
Haydi feth et: Senindir istikbâl”⁵⁰

Bir Fransız’la yaptığı tartışma da Mehmed Akif, müstebit idarecilerin İslamiyet’i kişisel iktidarları için kullanmalarından yakınarak ilk Müslümanların hükümetinin böyle bir hükümet-i keyfiye olmadığını belirtir: “Başımızdaki hükümetin Allah belasını versin! İstibdadını idame için bizim o güzel dinimizi meshetti de böyle umacı şekline soktu!”⁵¹ diyerek baskıcı idarecilerin keyfi yönetimleriyle İslamiyet’e zarar verdiklerini söyler.

Yıldız Sarayı’nda oturan II. Abdülhamid’i baykuşa benzeterek, bütün sorunların, karmaşanın sorumlusu olarak görür ve ancak ölümüyle her şeyin düzeleceği umudunu taşır:

“-Ortalık şöyle fena, böyle müzebzeb işler,
Ah o Yıldız’daki baykuş ölüvermezse eğer,
Akıbet çok kötü”⁵²

Abdülhamid’e yönelik eleştirilerinden biri de Saraya kapanarak halktan kopuk bir şekilde ve lüks içinde yaşamasıdır. Cuma selamlığı⁵³ ya da “Cuma alayı” da denilen, padişahın oturduğu saraydan Cuma namazına gitmesi için yapılan şatafatlı töreni ve bu tören dolayısıyla çok sayıda kişinin padişahın güvenliğini sağlamak için namaz kılamamasını da eleştirir. II. Abdülhamid döneminde bu törenler sırasında halk “padişahım şevketinle, devletinle bin yaşa” diye tezahüratlarda bulunduğu için Akif, “Koca şevketli” hitabıyla korkaklığını ironik bir şekilde ima eder:

“Kafes arkasında hanımlar gibi saklıydı Hamîd
Koca şevketli! Hakikat bunu etmezdim ümîd.
Belki kırk elli bin askerle sarılmış Yıldız;
O silahşörler, o al fesli herifler sayısız.

⁵⁰ Ersoy, “Safahat”, *Safahat.*, 80.

⁵¹ Ömer Rıza Doğrul, *Kur’an’dan Ayetler*, (Tercüme ve Tefsir Eden Safahat Şairi Mehmet Akif Ersoy), İstanbul 1944, s.292-293’den aktaran; Rıza Filizok, “Mehmet Akif’in Batı Medeniyetine Bakış Tarzı”, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Akif Ersoy*, İstanbul 1986, s.55.

⁵² Ersoy, “Asım”, *Safahat*, s.361.

⁵³ Osmanlı padişahları aynı zamanda İslam halifesi de oldukları için İslam dininin içtimai umdelerinden birisi olan Cuma cemaatini ve o gün hutbeyi dinlemek onların pek ziyade ehemmiyet verdikleri dini ve içtimai vazifelerinden biri idi. Bkz.: M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s.305.

Neye mal olmada seyret, herifin bir namazı:

Sade altmış bin adam kaldı namazsız en azı!

Hele tebziri aşan masrafı, derseni, sorma”⁵⁴

Abdülhamid’e muhalefet eden birçok aydın, Meşrutiyet in ilanından sonra bu pişmanlıklarını, özellikle İttihat Terakki’nin kötü yönetimi döneminde, ifade etmişlerdi. Bunların en çok bilineni Tevfik Fikret ve Rıza Tevfik’in yazdıklarıdır. Akif’in bu yönde değerlendirilebilecek şiir ve yazıları olmamakla birlikte “Asım” şiirinde anlattığı *Köse İmam*, Sultan Abdülhamid istibdatına karşı çıkarak sürgüne gider, ancak sonradan gelen hürriyet beklediği hürriyet değil ve “devr-i sabık-ı arar olmuştur”⁵⁵ şeklinde yer alan ifadeleridir. Ancak bu sözleri “Abdülhamid’in kıymetini anlamaya değil, İttihatçıların ‘beterin beteri varmış” dedirtmelerine bir atıf olarak yorumlamanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.”⁵⁶ Abdülhamid aleyhinde yazdığı şiirleri kitaplarının son baskılarından çıkarmamış olması bu konudaki tutumunu açıkça ortaya koymuştur. Aksi yönde yapılan yorumların zorlama olacağını ve Akif’in tutumuyla bağdaşmayacağını belirtmek gerekir. Bu yorumlarımızı destekleyecek bir başka örnek de, Akif’in Tevfik Fikret’le girdiği “Tarih-i Kadîm” tartışmalarında, Fikret aleyhinde yazdığı şiirleri, Fikret’in ölümünden sonra kitaplarından çıkarmış olduğu gerçeğidir.

Sonuç

II. Meşrutiyet dönemi fikir hareketlerinin ortak paydası olan Abdülhamid karşıtlığını dönemin İslamcılarında da görmekteyiz. Osmanlı’daki modernleşme hareketleriyle değişen ve giderek önemsizleşen konumlarını düzeltmek ve Meşrutiyet ’le beraber daha etkin roller üstlenme ümitleri, İslamcılarını Meşrutiyet i savunma konusunda aktif bir çabaya yönelterek İttihatçılarla işbirliğine mecbur bırakmıştır. Bu işbirliği İslamcılarını Abdülhamid’le karşı karşıya getirmiştir.

İslamcılarının Abdülhamid’e yönelik eleştirilerinin başında ulemayı, medreseleri ihmal etmesi ve yönetimde istibdadı esas alarak meşvereti terk etmesidir. İslam esaslarına dayanan Meşrûti bir yönetimden yana olan Akif’de bir müstebit olarak gördüğü II. Abdülhamid’e muhalefet etmiştir. Ancak Akif’in muhalefeti, yönetimin biçimine, yöneticinin kim olduğuna değil, hangi anlayış ve ilkelerle devleti yönettiğine

⁵⁴ Ersoy, “Asım”, *Safahat*, 375.

⁵⁵ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar I*, İstanbul 1989, s.45.

⁵⁶ Mustafa Armağan, *Abdülhamid’in Kurtlarla Dansı*, İstanbul 2007, s.298.

yönelik olmuştur. Şekilden ziyade ilkeleri önemsemiştir. Padişahın mutlakiyetçiliğine karşı çıkarken, “padişahlık yönetimine karşı olduğuna dair bir ifade kullanmamıştır. Zalim yöneticilere karşı adalet ve hürriyeti savunmuştur.”⁵⁷

Akif'in gerek aileden, okuldan aldığı eğitim ve telkinlerle, gerekse dönemin fikir hareketlerinin etkisiyle oluşan idealist Müslüman kişiliğinin bir sonucu olarak Abdülhamid'e muhalefet etmiştir. Ancak bu muhalefetini herhangi bir siyasal ihtirasa veya çıkara endekslememiştir. II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarına denk gelen gençlik yıllarında ilk kez şiirler yazan ve politikayla ilgilenen Akif, baytarlık mesleğini icra etmek amacıyla çıktığı yurt gezilerinde halkın yoksulluğuna ve çaresizliğine tanık olmuş ve bu durumun sorumlusu olarak gördüğü II. Abdülhamid'e karşı muhalefet edenlere sempati duymuştur. II. Abdülhamid'in istibdat anlayışıyla muhalif aydınlar üzerindeki baskısı, basına getirdiği sıkı sansür, sarayda kapalı bir hayat yaşayarak halktan ve halkın sorunlarından uzaklaşması, gösterişe kaçan uygulamalarından dolayı padişahı eleştiren şiirler yazmıştır. İstibdat olarak gördüğü Abdülhamid'in baskıcı yönetim anlayışına karşı Meşrutiyet i savunan Akif, zalim ve zorba idarecilere karşı çıkmayı cihat olarak görmüş ve muhalefetini tamamen İslami esaslara dayandırmıştır. Abdülhamid aleyhinde yazdığı şiirleri ancak Meşrutiyet in ilanından sonra, basın üzerindeki yasaklamaların kalkmasıyla, yayınlatabilmiştir. Akif, döneminin birçok aydını gibi her iktidara methiyeler düzmemiş, her dönemi kendi düşünce dünyası içerisinde değerlendirerek tutarlı bir duruş sergilemiştir.

Kaynakça

ANA BRİTANNICA, “Muhammed Ali Şah”, İstanbul 2004, XVI, 292.

ARMAĞAN, Mustafa, *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı*, İstanbul 2007.

BİRİNCİ, Ali, “Mehmed Akif 'in Tahsil Hayatından Bir Kesit Hoca Mehmet Kadri Nasih Efendi”, *Mehmed Akif Dönemi ve Çevresi*, Türkiye Yazarlar Birliği ve İlim Yayma Cemiyeti Ankara Şubesi Tarafından Düzenlenen Sempozyum Bildirileri, Ankara 2008, 18-25.

BOZARSLAN, Hamit, *Türkiye Tarihi İmparatorluktan Günümüze*, (Çev.:Işık Ergüden), İstanbul 2015.

DAVİSON, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876* (Çev.:OsmanAkınhay), İstanbul 2005

DEVELİOĞLU, Ferit *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2002

⁵⁷ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar II*, İstanbul 2014, s.199.

- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Mehmed Akif Ersoy*, Ankara 1996.
 , *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar I*, İstanbul 1989.
 , *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar II*, İstanbul 2014.
- EDİP, Eşref, *Mehmed Akif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, (Haz.: Fahrettin Gün), İstanbul 2010.
- ELMALILI, Muhammed Hamdi, “Makale-i Mühimme”, *Beyanü'l Hak*, XVIII, 9 Muharrem 1327(31 Ocak 1909), 399-404.
- ERSOY, Mehmed Akif, *Safahat*(Yay. Haz.:M.ErtuğrulDüzdağ), İstanbul 2011.
 , *Safahat* (Eseri Tertip Eden.: Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1955, IX-XIX.
- FİLİZOK, Rıza, “Mehmet Akif ’in Batı Medeniyetine Bakış Tarzı”, *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Akif Ersoy*, İstanbul 1986, 53-66.
- OKAY, M. Orhan, *Mehmed Akif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Ankara 1998.
- OKAY, M. Orhan- M. Ertuğrul Düzdağ, “Mehmed Akif Ersoy” , *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 432-439.
- KARA, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul 1994.
 , *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Temel Metinler*, Baskı yeri ve tarih yok.
- KARACA, Alaattin , “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Sanat/Edebiyat ve Siyasal İktidar”, *Hece Hayat Edebiyat Siyaset*, Özel Sayı:8, (90/91/92) Ankara, 2004, 196-208.
- KEMAL, Yahya, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul 2015, 182-183
- KUNTAY, Mithat Cemal, *Mehmed Akif*, İstanbul 1939.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul 1983.
- SAİD NURSİ, *İçtimai Dersler*, İstanbul 2012.
- TANYOL, Cahit, *Hoca Kadri Efendi ’nin Parlamentosu*, İstanbul 2003.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Hürriyetin İlanı*, İstanbul 1996.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1994.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1994.

ÜNSAL, Fatma Bostan, “Mehmet Akif Ersoy”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık*, İstanbul 2005, VI, 72-89.